

Жаборюк О. А. (Одеса), Жаборюк І. А. (Одеса)

ТЕОРІЯ СИНТАКСЕМ Г. О. ЗОЛОВОЇ (КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ)

Резюме

Жаборюк О. А., Жаборюк І. А. Теорія синтаксем Г. О. Золотової (критичний аналіз).

Стаття присвячена критичному аналізу теорії синтаксем Г.О. Золотової. Звернення до цієї теорії у критичному плані має на меті не стільки показати лінгвістам усі недоліки цієї теорії, скільки змусити їх замислитись над тим, що у мові, її системі далеко не все ще до кінця осмислено, як це подекуди проголошується, та змусити їх знову звернутися до тих надзвичайно серйозних і масштабних проблем, які підняті у концепції Г.О. Золотової та які так до цього часу і залишаються певирішеними.

Ключові слова: синтаксема, функціонально-семантичний підхід, холистичний напрямок, структура предикації, речення, підмет, присудок, морфологія, синтаксис.

Summary

Zhaboruka O. A., Zhaboruka I. A. The Theory of Syntaxemes by G. A. Zolotova (The Critical Analysis).

The article is dedicated to the critical analysis of the theory of syntaxemes by G. A. Zolotova. Our aim is not so much critical, as constructive; we want linguists to turn back to the essential problems of the language, raised by G. A. Zolotova and which still remain unsolved.

Key words: syntaxeme, functionally oriented semantics, holistic approach, structure of predication, sentence, subject, predicate, morphology, syntax.

Теорія синтаксем Г. О. Золотової є однією з теорій комунікативного синтаксису - сучасного напрямку мовознавства, який вже досить тривалий час - понад тридцять років, а може й більше - не сходить з лінгвістичної арени, намагаючись по-новому, з позицій комунікативного переосмислення лінгвістичних процесів, вирішити сутнісні проблеми мови.

Слід відзначити, що у межах цього напрямку теорія синтаксем Г. О. Золотової посідає особливе місце. Базуючись на функціонально-структурній специфіці слов'янських мов, передусім російської, вона пропонує оригінальне холистичне бачення структури мови, уводячи в лінгвістичний обіг нову, синкретичну за змістом та функціональну за характером, мовно-мовленнєву одиницю - синтаксему. Ця одиниця є «пучком», у якому збігаються такі сутнісні характеристики мовних явищ, як синтаксичні, морфологічні та лексико-семантичні. За задумом автора,

синтаксема виступає одночасно і носієм смислу і тим конструктивним елементом, з якого складаються більш складні синтаксичні утворення [4; 6].

Виділення нової мовної одиниці зумовило й нове трактування понять «структура предикації» та «речення». Структура предикації, у розумінні Г. О. Золотової, - це предикативне сполучення синтаксем, яке є засобом вираження думки, речення ж - одна з можливих комбінацій синтаксем [5; 7; 8].

Створення цієї теорії мало амбітну мету: розв'язати таку надзвичайно складну проблему російської мови, а разом з цим і слов'янських мов загалом, як проблема граматичного статусу синтаксичних утворень на зразок «Води - по коліно», «Мальчиков четверо», «Комаров налетело», «Ребенку год», «С тетушкой обморок», «Хліба - ціла буханка», «Вітром здуло дах» тощо, які, попри їх широку поширеність у слов'янських мовах, не вписуються у традиційну граматику і є яблуком розбрату серед лінгвістів протягом уже багатьох років. Суперечки щодо статусу цих утворень точаться й донині.

З огляду на ці та подібні до них випадки Г. О. Золотова пропонує, на перший погляд, досить сміливий та оригінальний крок: «розширити уявлення про морфологічний обрис підмета» [3: 139], увівши до його складу, окрім іменника у називному відмінку, також іменник у будь-якому непрямому відмінку: родовому, давальному, знахідному тощо [там само]. Базуючись на цій ідеї, дослідниця розробляє класифікацію синтаксем суб'єктних (підметових) значень [там само]. Це дає їй можливість кваліфікувати перший компонент вищезгаданих проблемних утворень як підмет, другий же, природно, - як присудок, а ці утворення загалом - як повноцінні **двоскладні речення** - всупереч традиційній точці зору, згідно з якою подібні утворення є **двочленими**, тобто такими, що піддаються членуванню лише на безпосередньо складові і не мають у своєму складі формально виражених підмета та присудка [5: 123, 124].

Відаючи належне спостереженню Г. О. Золотової стосовно існування між першим та другим компонентами подібних синтаксичних утворень відношення, подібного до предикативного¹, ми все ж не сприймаємо запропонований автором підхід до аналізу цих прикладів, вважаючи його штучним: спробою «втиснути» подібні утворення у граматику російської мови - і не більше.

Наше критичне ставлення до способу з'ясування цієї проблеми, як і до теорії синтаксем загалом, зумовлено не лише тим, що в нас уже склалося власне бачення мовних процесів, яке знайшло втілення у запропонованій

¹ Теоретичну значущість цього положення ми неодноразово відзначали у своїх попередніх публікаціях [1, 2]. Це положення було також нами переосмислено з позицій власної синтаксичної теорії [©1, 2].

нами новій синтаксичній теорії², але, перш за все, тим, що концепція Г. О. Золотової не є теоретично чимсь якісно новим. Як свідчить аналіз її засадничих положень, вона, насправді, є поверхневою модифікацією декількох, базових на час її створення, синтаксичних течій. Це, передусім, традиційний синтаксис у поєднанні з граматиною відмінків та, певною мірою, тема-рематичне членування.

Ще однією причиною, як ми вважаємо, невдачі Г. О. Золотової ув'язати між собою вищевказані напрями, окрім браку їх глибинного переосмислення, є те, що теорії-донори, на які спирається Г. О. Золотова, вже самі по собі, як добре відомо науковому загалу, далекі від досконалості - як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Ці обидва чинники, власне, й зумовили недосконалість теорії-реципієнта, її певну обмеженість та штучність.

Вищевказані недоліки досить добре проглядають при проведенні зіставного аналізу базових синтаксичних визначень цієї теорії у порівнянні з теоріями-донорами, зокрема при аналізі визначення підмета. Розглянемо це визначення детальніше.

«Суб'єкт речення, - читаємо в монографії “Комунікативні аспекти російського синтаксису”, - це синтаксично незалежний субстанціальний компонент суб'єктно-предикативної структури, який означає носія предикативної ознаки». І нижче: «субстанціальність суб'єкта передбачає вираження формами іменника предметного значення» [3: 133-134]. До цього ж слід додати, морфологічно розширені межі підмета за рахунок, як вже вказувалося вище, «суб'єкта, вираженого іменником в знахідному, давальному та інших непрямих відмінках» [3: 140-141].

Отже, під підметом Г. О. Золотова розуміє синтаксично незалежний компонент структури предикації, виражений іменником предметного значення в будь-якому відмінку, який є носієм предикативної ознаки. Вказівка на «предметний зміст» підмета як діалектичної опозиції «ознакового змісту» присудка міститься й в Синтаксичному словнику [4: 14].

Якщо ж порівняти це визначення з тим, яке міститься у «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової [5: 329], то видно, що в багатьох параметрах ці визначення, фактично, співпадають. Обидва характеризують підмет як синтаксично незалежний член речення, що є носієм предикативної ознаки (у термінології О. С. Ахманової це відповідає «предметові думки»). У обох визначеннях підмет певним чином прив'язується до мови - тобто має певний набір мовних засобів вираження.

Відмінність між цими визначеннями зводиться лише до двох речей: обсягу мовних засобів реалізації підмета та трактування поняття «предметність».

² Ця теорія відома під назвою *теорія логіко-граматичної динаміки*. Її сутність викладена у низці публікацій [1, 2].

Згідно з визначенням О. С. Ахманової морфолого-синтаксичні параметри цього члена речення досить широкі. Під підметом вона розуміє «будь-яке слово або сполучення слів» при умові маніфестації ними граматичної незалежності від інших членів речення. У Г. О. Золотової ж ці параметри значно вужчі і зводяться фактично до однієї частини мови - іменника (займенника). У практиці аналізу фактичного матеріалу це означає ніщо інше, як вилучення зі сфери функціонування підмета не лише інших частин мови, які, як відомо, досить вільно виступають у функції підмета, але й більш складних за побудовою утворень (предикативні конструкції, фраза, речення тощо). Складається враження, що Г. О. Золотова не задумується над питанням, чому останні, якщо вони не є підметом, оформляються у процесі мовлення на зразок іменника і чому з ними узгоджується присудок.

Щодо розуміння поняття «предметність», то для О. С. Ахманової це поняття еквівалентно «предметові думки», тоді ж як Г. О. Золотова схиляється до аристотелівського розуміння цього поняття, наголошуючи на його онтологічній природі.

У принципі правильно вказуючи на субстанціальну спорідненість підмета та іменника, Г. О. Золотова в той же час не змогла подолати бар'єр онтологічного змісту поняття «субстанціальність», звівши його, по суті, до поняття «предметність» у прямому розумінні цього слова. Це ж, у свою чергу, звузило не лише граматичну, але й лексичну сферу функціонування підмета, вилучивши з неї досить значну кількість абстрактних іменників, які значення «предметності» у розумінні Г. О. Золотової не мають. Це, зокрема такі іменники, як *вірність, дружба, любов, das Leben, das Gehen, love, mystery* тощо.

Показово, що у своїй класифікації підметових синтаксем, яка наведена у Додатку до Синтаксичного словника, Г. О. Золотова дійсно обмежується виключно іменниками предметного значення, у результаті чого створюється враження ніби абстрактні іменники або взагалі не існують, або просто не вживаються в цій функції [4, II: 384-429]. Ілюструючи ж присудкові синтаксеми, дослідниця однак не змогла уникнути прикладів, у яких у функції підмета виступають іменники абстрактного значення. Наприклад: «*Мороз - до тридцяти*» [4, I -2А3: 393], «*Спокойствие его -от ограниченности*» [4, I - 2Б9: 389], «*Талант - от родителей*» [4, I - 2Б5: 393], «*Ученье-свет*» [4, I -2Б7: 385].

Більше того, деякі приклади, що їх наводить Г. О. Золотова, свідчать про те, що вживання іменника у предметному значенні є не лише характерним для підмета, але й для присудка, хоча цього Г. О. Золотова воліє не помічати. Наприклад: «*Рот -доушей*» [4, I -2А1: 388], «*Сыновья -в мать*» [4, I -2Б1: 405].

Вузьке розуміння Г. О. Золотовою субстанціальності, отожднення її з предметністю, призводить до того, що основний критерій

протиставлення підмета присудкові - предметність // ознаковість - у багатьох випадках нівелюється, породжуючи логічні суперечності.

Яскравим прикладом порушення логічного закону тотожності можуть слугувати два вищезгадані висловлення «*Рот - до ушей*» та «*Сыновья - в мать*».

На перший погляд, ці два відрізки мовлення начебто повністю вписуються у схему аналізу, запропоновану Г. О. Золотовою. Синтаксеми *рот, сыновья* за ознакою предметності визначаються як підмет, синтаксеми ж *до ушей, в мать* їх певним чином характеризують, тобто містять у собі сему ознаковості, а, отже, можуть бути кваліфіковані як присудок. Проте останні мають також і значення «предметності», адже вони, як і перші дві синтаксеми, виражені іменником предметного значення.

Переведемо аналіз на логічний рівень, відповідно позначивши поняття «предметність» та «ознаковість» символами «А» та «В». Визначимо співвідношення між цими поняттями, базуючись на вищенаведених прикладах. Підставивши замість синтаксем відповідні їм за значенням символи, отримаємо співвідношення, яке матиме вигляд $A = B + A$. Звідси витікає, що $A \neq B$, що мовою логіки означає порушення закону тотожності.

Порушенням логічного закону несуйеречливості може бути аналіз прикладів «*У Вари - чиж*» [4, I — 1Б1: 397] та «*Они имели дом*» [4, I - 2Б6: 404] (підметову синтаксему виділено).

У обох випадках, як бачимо, перша та друга синтаксеми мають значення предметності, оскільки виражені іменниками предметного значення. Разом з тим, ці компоненти мають і значення ознаковості, про що свідчать відповідні трансформи: *У Вари - чиж* -> *Варин чиж* (*Чей чиж?*); -> *Варя - как обладательница {хозяйка}* *чижа* (*какая Варя?*). *Они имели дом* -> *Их дом* (*Чей дом?*); -> *Они - как владельцы {хозяева} дома* (*какие «они»? , какие люди?*). Отже, різниця між «предметністю» та «ознаковістю» у розумінні Г. О. Золотової повністю нівелюється. Це підтверджується й символічним записом співвідношення між цими поняттями - формулі $A = B$, якою у формальній логіці записується порушення закону несуйеречливості.

Отже модифікація традиційного визначення у концепції Г. О. Золотової не лише не додала переваг останньому, вона зробила його ще вразливішим.

Що стосується впливу на концепцію Г. О. Золотової граматики відмінків, то ми мусимо сказати, що остання позначилась, передусім, на класифікації Г. О. Золотовою значень синтаксем. На жаль, і до цієї частини концепції можна зробити чимало зауважень критичного характеру.

Перше, що впадає у вічі, це її переобтяженість громіздкою, до того ж малозрозумілою, термінологією - на зразок хоча б таких «термінів-ребусів», як «рубрикатив», «каузатив», «каузатор», «ситуатив», «медіатив»

тощо [4: 430-433]. Ці та їм подібні терміни, у поєднанні з довільністю їх вживання, зумовлюють чимало складнощів та суперечностей при аналізі визначень семантики конкретних синтаксем, зокрема т. зв. «зумовлених синтаксем у функції підмета» [4, Табл. II-1Б. 384-429].

Так, наприклад, не зовсім ясно, на якій підставі підметова синтаксема³ *У меня* у висловленні «*У меня совещание*» визначається як «суб'єкт учасник», тоді як синтаксема «*у соседей*» з висловлення «*У соседей ссора*» - як «суб'єкт взаємовідношень». Адже відомо, що збори (совещание), як, власне, і сварка, неможливі ані без взаємовідношень між тими, хто бере в них участь, ані без «учасників». Природно виникає запитання, чому у першому випадку підметова синтаксема визначається через семантику «присудка», а в другому - через лексичний зміст іменника, який входить до її складу.

Не зовсім зрозуміло й те, чим саме відрізняється за семантикою «суб'єкт стану», виражений іменником у родовому відмінку («*У меня насморк*») від «суб'єкту стану» в давальному відмінку («*Всем смешно*»), адже різниця автором словесно не визначена. Нарешті, чим же ці обидва «суб'єкти стану» відрізняються від «особового суб'єкту каузованого стану», вираженого іменником в орудному відмінку («*Им овладело беспокойство*»). Адже в перших двох синтаксемах теж спостерігається відтінок «каузативності», про що свідчать їхні трансформи: *У меня насморк* <- *На меня напал насморк*; *Всем смешно* <- *На всех напал смех* (*всеми овладел смех*). Пояснення вимагає й те, чому саме «суб'єкт стану» *Им* визначається ще й як «особовий», тоді як у двох перших випадках така характеристика відсутня.

Не зрозуміло також, у чому, власне, різниця між підметовими «суб'єктом-носієм ознаки» та «суб'єктом предикативної ознаки» в синтаксемах відповідних висловлень «*За ним водились грешки*» та «*Отец пишет. Отец спит*». Адже, якщо *За ним* - підмет (а саме цей статус надає цій синтаксемі Г. О. Золотова), то чому він, у такому разі, не є носієм «предикативної ознаки», як підмет *Отец* у двох наступних висловленнях? І далі - чому в одних випадках семантика підметової синтаксеми визначається з орієнтацією на лексичні компоненти висловлення (наприклад, у відрізку мовлення «*Сыну - год*» - «суб'єкт віку»), а в інших - виключно на граматичні. Наприклад: «*У Вари -чиж*» - «суб'єкт посесивний», «*Чудес нет*» - «родовий відмінок при запереченні», «*Человеку не нужна слава*» - «потенційний посесор в модальних модифікаціях». Можна було б навести й чимало інших прикладів подібних суперечностей.

Показово, що й сама Г. О. Золотова усвідомлює недосконалість своєї класифікації, про що свідчить, зокрема, перелік у вступі до Синтаксичного

³ Аналізовані синтаксеми виділені жирним шрифтом

словника тих «труднощів», з якими вона зіткнулася в у процесі аналізу фактичного матеріалу. За її власним висловом, багато з цих «труднощів» ще не подолані Словником [4: 15].

З'єднувальною ланкою, покликаною усунути суперечності між такими двома несумісними між собою теоріями, як традиційний синтаксис та граматика відмінків, утворюючи з них єдине ціле, виступає теорія тема-рематичного членування, вплив якої на формування поглядів Г. О. Золотової досить відчутний. Доказом наявності ідей тема-рематичного членування в теорії синтаксем слугує розширення відмінкових параметрів іменника у функції підмета, що певною мірою знімає розбіжність між формальним та функціональним членуванням речення-висловлювання, оскільки під підметом у переважній більшості випадків (за умов нейтральності інтонаційного оформлення) Г. О. Золотова розуміє синтаксему, яка при тема-рематичному членуванні практично завжди співпадає з темою. Наприклад: «*У мене совещание*», «*У соседей ссора*», «*Ветром здуло дах*» тощо (у наведених прикладах виділені синтаксеми виступають одночасно як підметом, так і темою).

Підсумовуючи проведений аналіз, можна зробити наступний висновок: теорія синтаксем Г. О. Золотової, яка до цього часу, на превеликий жаль, зустрічається у практиці аналізу фактичного матеріалу сучасних досліджень, подекуди досить солідних, навряд чи додає їм очікуваної наукової достовірності. Зробивши певний внесок у теоретичний багаж сьогоденної мовознавчої науки окремими цікавими положеннями, спостереженнями над фактичним матеріалом, а, головне, - масштабністю піднятих проблем, ця теорія загалом все ж не відбулася. А отже задача лінгвістів залишається незмінною: продовжувати наукові пошуки Г. О. Золотової, націлені на створення єдиної конвергентної синтаксичної теорії, яка б могла слугувати її фундаментом на зразок того, як це має місце у природничих науках.

Література

1. Жаборюк О. А. Проблема психогенези кризів призму теорії логіко-граматичної динаміки // Мовознавство. - К. : НАН України, Ін-т мовознавства, 2009. - № 6. - С. 3-14.
2. Жаборюк О. А. Теоретична лінгвістика: фундаментальні проблеми та ймовірні шляхи їх вирішення / Записки з романо-германської філології. Вин. 22-й. Ювілейний, присвячений 80-річчю проф. В. Г. Таранця. - Одеса : Фенікс, 2008. - С. 36-52.
3. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука, АН СССР, Институт русского языка, 1982. - 367 с.
4. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. - М.: Наука, АН СССР, Институт русского языка, 1988. - 439 с.
5. Словарь лингвистических терминов / Сост. О. С. Ахманова. - М. : Советская энциклопедия, 1966. - 606 с.